

*Anadolu Selçukluları ve
Beylikler Dönemi*

1

(Sosyal ve Siyasal Hayat)

Editör
Ahmet Yaşar Ocak

T.C. KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI YAYINLARI

©T.C. KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI
KÜTÜPHANELER VE YAYIMLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
3062-1

SANAT ESERLERİ DİZİSİ

454

ISBN 975-17-3216-6 (Takım)
ISBN 975-17-3219-0 (1. Cilt)

www.kulturturizm.gov.tr
eposta: kultur@kutuphanelergm.gov.tr

Anadolu Selçukluları ve Beylikler dönemi uygarlığı/
Ed. Ahmet Yaşar Ocak .- Ankara: Kültür ve Turizm
Bakanlığı, 2006.

...c < 1 >., rnk. res.; 31 cm.- (Kültür ve Turizm Bakanlığı
yayınları; 3062-1. Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü sanat
eserleri dizisi; 454)

ISBN 975-17-3219-6 (tk.)
ISBN 975-17-3219-0 (1. c.)

I. Ocak, Ahmet Yaşar. II. Seriler.
709.0902561

Editörler:

Ahmet Yaşar Ocak (1. Cilt)
Ali Uzay Peker (2. Cilt)
Kenan Bilici (2. Cilt)

Proje Editörü:

Murat Yılmaz

Proje Koordinatörü:

Kürşad Birinci

Fotoğraflar:

Türk İslam Eserleri Müzesi, Topkapı Müzesi
Konya Karatay Müzesi, Arkeoloji Müzesi
Konya Mevlana Müzesi, Diyarbakır Müzesi
Mardin Müzesi, Tokat Müzesi
Semsî Güner, Ahmet Kuş
İbrahim Divarçı, Ali Uzay Peker
Fevzi Şimşek, Kürşad Birinci

Uygulama:

Reta İletişim Hizmetleri
www.reta.com.tr

Kapak resmi

Semsî Güner
Yakutiye Medresesi, Erzurum

Birinci Baskı

2.000 Adet
Baskı:
Desen Ofset A.Ş.
Birlik Mahallesi 7. Cadde 67. Sokak No: 2
Çankaya • Ankara
T: (0312) 496 43 43

Baskı Yeri, Tarihi

Ankara-2006

Aydinoğulları Beyliği

Salim Koca

Beyliğin Kuruluşu

Beyliğin adı olarak kullanılan "aydın" sözünün bir kişi isminden mi, yoksa bir aşiret isminden mi geldiği henüz kesin olarak tespit edilememiştir¹. Hemen hemen bütün kaynaklarda, beyliğin kurucusunun adı "Aydın oğlu Mehmed Bey" şeklinde tanıtılmış olmasına bakılırsa, buradaki "aydın" sözünün bir aşiret isminden çok, bir şahıs ismi olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, şu ana kadar bilinen herhangi bir kaynakta "Aydın" adıyla anılan bir beyin hayatına ve faaliyetlerine dair hiçbir bilgiye rast gelinmemiştir.

Aydinoğulları Beyliği'nin kurucusu olan Aydın oğlu Mehmed Bey, Germiyanogulları Beyliği'nin ordu komutanı (sü-başı) idi². Tarihî kayıtlara göre, Mehmed Bey, ilk defa, XIV. yüzyılın başlarında aşağı Menderes havzasında görünmüştür. O da tıpkı Menteşe, Saruhan ve Karasioğulları Beyliklerinin kurucularının yaptığı gibi Bizans'ın elinde bulunan Batı Anadolu topraklarının fethine girişmiştir³. Mehmed Beyden önce aşağı Menderes havzasına Menteşe Beyin damadı Sasa Bey gelmiştir. Sasa Bey, Mehmed Beyden aldığı yardım ile Tire, Efes, Selçuk ve Birgi gibi bölgenin en önemli şehirlerini birer birer ele geçirmiştir⁴. Mehmed Bey, dost ve müttefik olarak Sasa Beyin bütün faaliyetlerine destek verdiği gibi, Bizans tarafından Sicilya'dan getirtilip bölgeye gönderilen paralı asker Katalanlar'a karşı da, onunla birlikte mücadele etmiştir. Fakat iki Türk beyi arasındaki bu güzel dostluk ve ittifak çok uzun sürmemiştir. Katalanlar'ın bölgeden ayrılmasından hemen sonra Mehmed Bey ile Sasa Beyin arası açılmıştır. Mehmed Bey, Sasa Beyin elinde bulunan Tire, Efes, Selçuk (Ayasulug) (1304) ve Birgi (1308) gibi şehirleri alarak, "Aydın eli" adıyla anılan Büyük Menderes ve Küçük Menderes havzasına tamamen hâkim olmuştur. Bundan sonra Mehmed Bey, 1310 yılında İzmir'in iç kısmını, 1328 yılında da aynı şehrin sahil şeridini ele geçirmiştir. Böylece Mehmed Bey, fethettiği bu topraklar üzerinde babasının adıyla anılan kendi beyliğini oluşturmuştur.

Eski Türk devlet anlayışına göre, Türk hükümdarları oğullarından her birinin idaresine bir bölge vermek-teydiler. Bundan maksat, onların daha sorumluluk mevkiine gelmeden kendilerini yetiştirmelerini ve geliştirmelerini sağlamaktı. Mehmed Bey de, Türk devlet anlayışının icabı olarak, beyliğin topraklarını oğulları arasında paylaştırıp, her birinin idaresine birer şehir vermiştir. Bunlardan Hızır Beyin hissesine Selçuk, Efes ve Sultanhisarı; Umur Beyin hissesine İzmir; İbrahim Bahadır Beyin hissesine Ödemiş; Süleyman Beyin hissesine de Tire şehri düşmüştür. Mehmed Bey, küçük oğlu İsa Beyi ise yanında alıkoymuştur⁵.

Mehmed Bey, "Ulu Bey" olarak beyliğin merkezi Birgi'de oturuyordu. Oğulları ise, babalarının kendilerine verdiği şehirlere taşınarak, bu şehirlerde "bey" unvanı ile kendi idarelerini kurmuşlardır. Daha doğrusu onlar, babalarının kurduğu teşkilâtın küçük bir benzerini kendi merkezlerinde oluşturmuşlardır. Meselâ İzmir'e yerleşen Umur Beyin tıpkı babasının gibi "veziri, emiri, sü-başı ve lalası (atabeyi)" bulunmaktaydı⁶. Burada hemen belirtelim ki, bu durum beyliğin siyasî bakımdan parçalanması anlamına gelmiyordu. Beyler, sadece idarî bakımdan bir özerkliğe sahiptiler. Siyasî bakımdan ise, beyliğin bütünlüğünü temsil eden "Ulu Bey"e bağlıydılar.

Adalar (Ege) Denizinde Türk Hâkimiyeti

Mehmed Beyin oğulları arasında en yeteneklisi Umur Bey idi. İzmir'in özellikle Umur Bey'e verilmesi son derece isabetli bir karar olmuştur. Babasının emrinde İzmir'in sahil kesiminin fethine katılan Umur Bey, ilk defa bu savaşta kendisini göstererek, "İslâm gâzîsi" olmuştur. Bu sırada Umur Bey henüz 18 yaşında idi.

Aydinoğulları Beyliği, doğudan Germiyanogulları, güneyden Menteşeoğulları, kuzeyden de Saruhanoğulları Beylikleri ile çevrili idi. Kara tarafında gazâ ve fetih faaliyeti için hemen hemen hiçbir saha kalmamıştı.

¹ Akın, 1968: 7-14. Aydın sözü, sadece Mehmed Beyin babası tarafından değil, Karakoyunlu komutanları tarafından da sıkça kullanılmış Türkçe isimlerden biridir. (Sümer, 1999: I, 265).

² Eflâkî, 1995: II, 543, 544, 545.

³ *Düsturnâme-i Enveri*, 1929: 17.

⁴ *Düsturnâme-i Enveri*, 1929: 17.

⁵ *Düsturnâme-i Enveri*, 1929: 18; Uzunçarşılı, 1969: 104. Babanın küçük oğlunu yanında alıkoyması, eski bir Türk âdetidir: Eski Türk ailesinde her baba, yetişen oğullarını evlendirmek suretiyle onların müstakil birer aile haline gelmelerini sağlamaktaydı. Ancak küçük oğul, evlendikten sonra babasının yanında kalmaya devam etmekteydi. Yaşlılıklarında anne ve babasına bakmakta ve onların ölümünden sonra da babasının kalan malının sahibi olmaktaydı. Baba ocağını tıttırdığı için küçük oğula "ot ligin" (ales prensi) denmekteydi. (Koca, 2003: 105 vd.).

⁶ *Düsturnâme-i Enveri*, 1929: 19.

⁷ *Düsturnâme-i Enverî*, 1929: 35.

⁸ *El-Ömerî*, 1929: 242 vd.; Yücel, 1991: 201.

⁹ Eski Türk devletlerinde devlet başkanları, genellikle beylerin seçimi veya onayı ile iş başına gelmekteydiler. Seçim ve tercih yapılırken de, büyük evlât olma durumundan çok, liyakat ve ehliyet durumu göz önüne alınmaktaydı. Görüldüğü gibi, Aydınogulları da aynı anlayış içinde hareket etmişlerdir. Zira, Mehmed Beyin oğulları arasında en büyüğü Umur Bey değil, Hızır Bey idi. Buna karşılık, aile fertleri içinde "Ulu Bey" olmaya en layık ve en uygun olanı ise, Umur Bey idi. Gerçekten de Umur Bey, iktidarın gerektirdiği bütün yeteneklere ve özelliklere fazlasıyla sahipti. O, daha babasının sağlığında Adalar denizinde arka arkaya elde ettiği başarılarla herkesin takdirini ve sevgisini kazanmış bulunuyordu. Buna rağmen Umur Bey, büyüğe saygı geleneğine uyarak, kendisinin yerine Hızır Beyin "Ulu Bey" olmasını istemiştir. Aile meclisi ise, aldığı kararda, yani Umur Beyin hükümdar olmasında ısrar etmiştir. Bunun üzerine Umur Bey de, kendisine verilen görevi kabul etmek zorunda kalmıştır "Ulu Beylik" seçimini yapan aile meclisi, Umur Beyin amcaları ile kardeşlerinden oluşmuştur. Bu seçime sadece İbrahim Bahadır Bey katılmamıştır. (*Düsturnâme-i Enverî*, 1929: 35).

¹⁰ *Düsturnâme-i Enverî*, 1929: 36.

Beylik için tek gazâ ve fetih sahası bulunmaktaydı ki, o da Adalar (Ege) Deniz tarafı idi. Adalar Denizi'nde gazâ ve fetih faaliyetinde bulunabilmek için de, güçlü bir donanma ile denizcilikte belirli bir tecrübeye ihtiyac vardı.

Donanma, sadece gazâ ve fetih faaliyetleri için değil; aynı zamanda sahillerdeki ticaret merkezlerinin korunması ve ticaret yollarının devamlı açık tutulması için de gerekliydi. Zira Aydın oğulları Beyliği, Anadolu'nun Batıya açılan önemli sahillerine sahipti. Bu sahillerde ise, Anadolu ile Batı ülkeleri arasındaki ticarete aracılık eden büyük ihracat ve ithalat limanları ile gümrük merkezleri bulunmaktaydı. Bunların başında da İzmir ve Efes (Selçuk) şehri geliyordu. Her iki şehir de, bu sırada Batı ülkeleri ile Anadolu arasından mal akışını sağlayan son derece işlek ve zengin bir ticaret merkezi idi.

Görüldüğü gibi, beyliğin kaderini güçlü bir donanma, daha doğrusu bu donanmanın Adalar Denizi'nde göstereceği başarı belirleyecekti. Bu gerçeği çok iyi anlamış ve kavramış olan Mehmed Bey, önce Efes'te (Selçuk), sonra da İzmir'de birer donanma meydana getirdi. Fakat Mehmed Bey, İzmir'in fethini tamamladıktan sonra fiili mücadelenin içinden tamamen çekildi; donanmasının idaresini, çok güvendiği oğlu Umur Bey'e bıraktı.

Umur Bey, donanmanın başına geçerek, denizlere açıldı. Hedefi, adalar ve Yunan sahilleri idi. Çünkü o, zaferin ve servetin orada olduğunu çok iyi biliyordu. 1329 ile 1333 yılları arasında, bazen kardeşleriyle bazen de yalnız olarak Sakız, Bozcaada, Eğriboz, İspara, Üstüra adaları ile Mora ve Gelibolu sahillerine üst üste seferler düzenledi. Sürpriz baskınlar yaptı. Adalar denizinin korkulu rüyası oldu. Sahil ve ada halklarına endişe ve korku dolu günler yaşattı. Zafer üstüne zafer kazandı. Her seferden büyük ganimet ve çok sayıda esirle geri döndü.

Bu seferlerin en önemli sembolü Umur Beyin "Gâzî" adını verdiği kendi kadırgası idi. Mehmed Bey ise, her defasında oğlunun seferden dönüş gününü heyecan ve umut içinde bekliyor; bazen Birgi'den İzmir'e inerek, kendisini limanda bizzat karşılıyordu.

Burada hemen belirtelim ki, Umur Beyin adalar ve denizasırlı ülkeler üzerine düzenlediği seferler, bir fetih faaliyetinden çok, bir akın özelliği taşıyordu. Çünkü, bu seferler sonucunda hemen hemen hiç toprak kazancı olmamıştır. Buna rağmen her sefer, Beyliğin hazinesine büyük gelirler sağlamıştır. Gerçekten Umur Bey, bu seferler sırasında büyük ganimetler ele geçirdiği gibi, bazı adaları ve kaleleri de vergiye bağlamıştır.

1334 yılı genç Gâzî Umur Bey için acılı bir yıl olmuştur. Zira bu yıl içinde babası Mehmed Bey ölmüş, Birgi'de toprağa verilmiştir. Umur Bey, babasının cenaze törenine, eski Türk yas âdeti gereğince saçını kesmek suretiyle katılmıştır⁷.

Mehmed Bey, ilim ve kültür sever bir hükümdar idi. Devrin en ünlü bilgilerini, sanatçıları ve ediplerini sarayında toplamış, onları himaye etmiştir. Medrese ve camiden oluşan bir külliye kurarak, Birgi'yi Beyliğin ilim ve kültür merkezi haline getirmeye çalışmıştır. Daha da önemlisi Mehmed Bey, himayesindeki bilginlere Farsçadan eserler tercüme ettirerek, Türk dilinin ve kültürünün gelişmesinde başlıca rol oynamıştır.

Çağdaş bir coğrafya eserinin kayıtlarına göre, Mehmed Bey, 60 kadar şehre, 300'den fazla kaleye ve 70 bin süvariden oluşan büyük bir orduya sahipti⁸. Ayrıca Mehmed Beyin, oğlu Umur Bey komutasında adalara ve denizasırlı ülkelere başarılı seferler ve akınlar yapabilen güçlü bir donanması vardı.

Başından beri Mehmed Beyin oğulları arasında son derece iyi bir uyum vardı. Bu uyum, Mehmed Beyin ölümünden sonra da devam etmiştir. Kardeşler, birbirlerine rakip gibi bakmıyorlardı. Aksine, ağabey-kardeş münasebetleri içinde birbirlerini sevip sayıyorlardı. Bundan dolayı aralarında "Ulu Beylik" hususunda hiçbir sorun yaşanmamıştır. Mehmed Beyin ölümünden sonra ikinci oğlu Umur Bey, aile meclisinin kararı ile "Ulu Bey" seçilmiştir⁹.

Aydınogulları Beyliği tahtında meydana gelen bu değişiklikten Kıbrıs ve Rodos Şövalyeleri ile Venedikliler yararlanmak istemişlerdir. Aralarında bir ittifak oluşturarak, donanmalarını birleştirmişlerdir. Amaçları, Batı ile Anadolu arasındaki ticaretin can damarı olan İzmir'i ele geçirmektir. Umur Bey tahta çıktıktan üç gün sonra, işte bu Haçlı donanmasının İzmir'e saldırısı ile karşılaştı. Savaşta süratin önemini çok iyi bilen Umur Bey, hemen Birgi'den sahile inerek, karşı saldırıya geçti; müttefik kuvvetleri geri püskürtüp, Haçlıların İzmir'i ele geçirme teşebbüslerini başarıyla önledi¹⁰.

Ülkesini istilâ tehlikesinden başarılı bir şekilde kurtaran Umur Bey, rakiplerine gücünü gösterebilmek için tekrar deniz seferlerini başlattı. Saruhanoğullarından Süleyman Bey ile iş birliği yaparak, Mora üzerine bir sefer düzenledi. Yarımada'nın derinliklerine kadar ilerledi. Mora'nın merkezi durumunda olan Isparta şehri, Umur Beyin önünde direnmeden teslim oldu. Böylece gayesine ulaşan Umur Bey, sayısız ganimet ve esirle İzmir'e döndü¹¹. Bundan sonra Umur Bey, aynı enerji ile Germiyoğlu Yakub Beyin alamadığı Alaşehir üzerine yöneldi. Alaşehir üzerinde hâkimiyet kurarak, şehri vergiye bağladı¹².

Cenevizliler, ticaret yapmak bahanesiyle Bizans'a ait Midilli adası ile Foça'ya yavaş yavaş sokulmuşlar ve bir süre sonra da bu yerleri işgal etmişlerdi. Bizans imparatoru, Cenevizlilere kaptırmış olduğu topraklarını geri almak için harekete geçmiş bulunuyordu. Hem Umur Bey hem de Saruhan Bey, Cenevizlilerin bölgedeki faaliyetlerinden rahatsızlık duymuş olmalı ki, Bizans imparatorunu bu faaliyetinde desteklemeye karar verdiler. Böylece, her iki Türk Beyi de, Bizans İmparatorunun Midilli ve Foça üzerine düzenlediği seferde kendisine yardım ederek, Cenevizlilerin bölgeden atılmasında başlıca rol oynadılar. Bu arada Umur Bey, Bizans orduları komutanı (Domestik) Kantakuzen ile tanıştı ve onunla dost oldu.

Umur Bey ile Kantakuzen arasındaki dostluk, hem Bizans hem de Aydınoğulları için son derece yararlı olmuştur. Bizans İmparatoru, bu dostluğun bir sembolü olarak, Sakız adasının hâkimiyetini tamamen Aydınoğulları'na bırakmıştır. Umur Bey de bu cömertliğin altında kalmayarak, Alaşehir'den aldığı vergiyi tamamen kaldırmıştır. Umur Bey bununla da kalmamıştır, zor durumlarda Bizans imparatorunun yardımına koşarak, dostluğunu sürdürmüştür. Meselâ, Bizans imparatoru, devleti temelinden sarsan Arnavut isyanını, ancak Umur Beyin yardımı ile bastırabilmiştir (1337)¹³.

Umur Bey, artık Adalar denizi'nde rakipsiz bir güce ulaşmış bulunuyordu. O, bazen Yunan sahillerine, bazen de Rodos ve Girit adalarına seferler düzenliyordu¹⁴. Hatta o, Kantakuzen'in dostluğundan yararlanarak, donanması ile boğazları aşip, Eflâk'a kadar gidiyordu¹⁵. Bu arada, Bizans tahtı için harekete geçen dostu Kantakuzen'e yardım etmeyi de ihmal etmiyordu.

Umur Beyin bölgede ve Adalar Denizinde büyük bir güç haline gelmesi, Kıbrıs ve Rodos sovalyelerini, Venediklileri ve Cenevizlileri endişeye düşürdü. Bu korsan devletlerden her biri ayrı ayrı Papaya başvurarak, Umur Beyin üzerine bir Haçlı seferi düzenlenmesini istediler.

Burada hemen belirtelim ki, böyle durumlar papalık için, daima aranan bir fırsat idi. Çünkü Papalık, Hristiyanlık dünyası üzerindeki otoritesini ve hâkimiyetini ancak bu tür faaliyetlerle kurabilmekte ve sürdürebilmekteydi. Böylece, Batı dünyasında her zaman olduğu gibi, din, politika üzerindeki etkisini hemen gösterdi. Papa, Hristiyanlık dünyasının en büyük dinî otoritesi olarak bu meseleye sahip çıktı ve Hristiyan güçleri bir ittifak içinde topladı. Bundan sonra Kıbrıs, Rodos, Venedik ve Ceneviz kuvvetlerinden oluşan bir Haçlı donanması meydana getirildi. Bu donanma Papa'nın emri ile İzmir körfezine doğru harekete geçti. Haçlı donanması Umur Beyi hazırlıksız yakaladı. Çünkü Umur Bey, Kantakuzen'e yardım etmek için gitmiş olduğu Rumeli'den yeni dönmüştü. Buna rağmen Umur Bey, Haçlı donanmasının ilk saldırısını başarıyla geri püskürttü. Fakat o, Haçlı donanmasının ikinci saldırısı karşısında aynı başarıyı gösteremedi; geri çekilmek zorunda kaldı. Haçlılar, bu sırada İzmir körfezinde bulunan Umur Beyin donanmasını tamamen yaktılar ve İzmir'in sahil şeridini de ele geçirerek, buraya yerleştiler (1344)¹⁶.

Umur Bey, İzmir'in sahil şeridini kurtarma işini, kendisi için daha uygun bir zamana bıraktı. Önce Bizans tahtı için mücadele eden dostu ve müttefiki Kantakuzen'e yardım meselesini ele aldı. Fakat donanması Haçlılar tarafından yakıldığı için Umur Beyin deniz yoluyla Rumeli'ye gitmesi mümkün gözüküyordu. Geriye sadece karayolu kalıyordu. Umur Beyin karadan Rumeli'ye gidebilmesi için de, Saruhan ve Karasioğulları topraklarını kullanması lâzım geliyordu. Umur Bey, bu hususta Saruhan ve Karasioğulları ile bir anlaşma yaptı. Anlaşma gereğince her iki beylik de Umur Beye topraklarından geçiş izni verdikleri gibi, ona ordu ve donanmaları ile yardım da ettiler. Fakat Umur Bey, Rumeli'ye yaptığı seferde başarılı olamadı ve büyük bir hayal kırıklığı içinde geri dönmek zorunda kaldı.

Görüldüğü gibi, Umur Beyin arka arkaya başarısızlığa uğramasında donanmasını kaybetmesinin başlıca rolü bulunmaktadır. Beyliğin eski gücüne kavuşabilmesi için mutlaka yeni bir donanmanın kurulması lâzım geliyordu. Fakat kısa zamanda bir ordu kurmak mümkün olmasına rağmen bir donanma meydana getirmek kolay bir iş değildi. Üstelik, İzmir'in sahil kısmının Haçlılar tarafından işgal edilmesi, beyliği bu imkândan mahrum bırakmıştı. Daha da kötüsü bu işgal, Anadolu ile Batı arasındaki ticaretin kesilmesine de yol açmıştı. Ticaretin aksaması, sadece Aydınoğulları Beyliğini değil, başta Rodos Sovalyeleri olmak üzere Anadolu ile ticaret yapan devletleri de etkilemekteydi. Rodos Sovalyeleri bu durumu düzeltebilmek için bazı imtiyazlar tanıyarak, Umur Beyle anlaşmak istediler. Fakat Papa buna müsaade etmedi.

¹¹ *Düsturnâme-i Enverî*, 1929: 38.

¹² *Düsturnâme-i Enverî*, 1929: 39; Akın, 1968: 41.

¹³ Ostrogorsky, 1986: 486.

¹⁴ Akın, 1968: 43, 46.

¹⁵ *Düsturnâme-i Enverî*, 1929: 44.

¹⁶ Heyd, 1975: 602.

¹⁷ Dukas, 1956: 16 vd.;
Düsturnâme-i Enverî, 1929: 71.

¹⁸ Eflâkî, 1995: II, 546.

¹⁹ Düsturnâme-i Enverî, 1929: 71.

Artık Umur Bey için geriye tek bir çözüm yolu kalıyordu. O da, beyliğin dış dünyaya açılmasını ve gelişmesini engelleyen Haçlıların bölgeden tamamen atılması idi. Bunun için Umur Bey, ordusunu hemen hücumla geçirdi. Kendisi, safların en önünde idi. Askerlerinin savaş ihtirasını kamçılamak için ölümü hiçe sayan bir cesaretle ileri atıldı. Kuşattığı kalenin merdivenlerinden süratle yukarı çıkmaya başladı. Bu esnada kale burçlarından atılan oklara karşı kalkanı ile kendisini korumaktaydı. Bir ara burçlara ne kadar mesafenin kaldığını anlamak istedi. Bunun için miğferini biraz yukarı kaldırdı. Fakat, onun bu ihtiyatsızlığı hayatına mal oldu; tam bu sırada kaleden atılan bir ok alnına isabet etti ve iki kaşının arasına girdi. Cansız bedeni merdivenlerden baş aşağı düştü (1348)¹⁷. Halbuki o, hedefine ulaşmak üzere idi; fakat bu son başarı Umur Bey'e nasip olmadı.

Umur Beyin ölümü, Aydınoğulları ordusunun moral gücünü bir anda yok etti. O ana kadar başarı ile savaşan Aydınoğulları ordusunda birden şaşkınlık, cesaret kırılması ve bozgun baş gösterdi. Böylece, müttefik güçler, hayatlarının en kolay zaferini kazandılar. Umur Beyin düştüğü yerden alınan cesedi, Birgi'ye götürülerek defnedildi.

Umur Bey, tek ihtirası zafer olan eşsiz bir savaş kahramanı idi. Bir kahramanda olması lâzım gelen bütün özellikler ve yetenekler, onda fazlasıyla vardı. Hristiyanlık dünyası ile savaş, onun için kutsal bir görevdi. Mücadeleyi ve macerayı seviyordu. Ömrünün 21 yılını bir kahraman savaşçı olarak seferlerde ve akınlarda geçirmiştir¹⁸. Bu arada 26 tane gaza ve akın faaliyetinde bulunmuştur¹⁹. Saldırılarını, hep sürpriz baskınlar şeklinde yapmıştır. Adı, kazandığı olağanüstü zaferlerle Adalar Denizinde bir efsane haline gelmiştir.

Umur Bey, teşebbüslerinde son derece kararlı ve atak idi. Kendisinden emin tavrı, onun en belirgin özelliği idi. Tehlike ne kadar büyük olursa olsun asla yılmaz, güçlükler onun cesaretini kıramazdı. Adalar Denizi'nde gösterdiği faaliyetlerle korsan devletleri senelerce titretmiştir. Onun zamanı Aydınoğulları Beyliği'nin her bakımdan en parlak devri olmuştur. Daha doğrusu o, Beyliğini siyasî, askerî ve ekonomik bakımdan son derece geliştirmiş ve onu âdeta büyük bir devletin gücüne erdirmiştir. Şehit düştüğünde 39 yaşında idi.

Aydinoğulları Beyliği'nin Umur Beyle parlayan yıldızı, onun talihsiz ölümüyle birden sönüp gitmiştir. Daha doğrusu Aydınoğulları Beyliği'nde gaza ve akın faaliyeti Umur Beyle birlikte ölmüştür. Artık Aydınoğulları Beyliğinde, Haçlı ittifakının karşısına dikilebilecek ne güçlü bir lider ne de sağlam bir irade kalmıştır. Daha da kötüsü, Umur Beyin ölümüyle doğan boşluk, hiçbir zaman doldurulamamıştır.

Türk Tarihinde İlk Kapitülasyon

Umur Beyin yerini kardeşi Hızır Bey aldı. Tahttaki bu değişiklik, beyliğin aleyhine olan tarihin seyrini değiştirmede; aksine daha da hızlandırdı. Çünkü Umur Beyin büyük gayreti ve mücadelecî ruhu, kardeşi Hızır Beyde yok idi.

Hızır Bey, müttefik güçlerin isteklerine karşı koyamadı; onlarla şartları ağır bir antlaşma imzalamak zorunda kaldı. 20 maddeden oluşan bu antlaşma metninde çok ağır hükümler yer alıyordu. Bu hükümleri şu şekilde özetlemek mümkündür:

- Aydınoğulları, aldıkları gümrük vergisinin yarısını müttefik güçlere (korsan devletler) bırakacaktır. Gümrük vergisinin miktarı zamanla azaltılıp çoğaltılmayacaktır.
- Aydınoğulları donanması her türlü silâhtan arındırılacak ve karaya çekilecektir. Gerekli zaman da yapılacaktır.
- Müttefik güçlerin gemileri Aydınoğulları limanlarına serbestçe girip çıkabilecektir. Korsanlık faaliyetlerine son verilecektir. Kazaya uğrayan gemiler kurtarılacaktır. Kurtarılan gemiler üzerinde hak iddiasında bulunulmayacaktır.
- Müttefik güçler, Aydınoğulları Beyliği toprakları üzerinde yargı yetkisine sahip konsolosluklar açabilecektir. Bu konsolosluklar, Türkler ile Hristiyanlar arasında çıkacak anlaşmazlıkları ise, Aydınoğulları beylerine danışmak suretiyle çözüme kavuşturacaklardır.
- Aydınoğulları ülkesinde yaşayan Hristiyanlara karşı iyi muamelede bulunulacaktır. Buna karşılık Hristiyanlar da Türklere hiçbir zarar vermeyeceklerdir.

- Aydınoğulları, müttefik güçlerin düşmanlarıyla hiçbir şekilde anlaşma yapmayacaklar. Buna karşılık müttefik güçler de, Aydınoğulları'na karşı Hristiyanlık dünyasından gelen saldırıları önlemeye çalışacaklar. Bunu yapamazlarsa, tehlikeyi önceden haber verecekler.

²⁰ Akın, 1968: 54; Heyd, 1975: 606.

²¹ Aşıkpaşaoğlu Tarihi, 1970: 70.

Bu antlaşma, tahta yeni çıkan bir hükümdar için hiç de iyi bir başlangıç olmadı. Esâsen bu, bir barış antlaşması değil, tam bir teslim olma, yani bir kapitülasyon belgesi idi. Çünkü Hristiyanlık dünyasının gayesi, sadece Umur Beyi durdurmaktan ibaret değildi. Özellikle, ticaretin can damarı olan İzmir'de bir üs elde etmek ve Aydınoğulları Beyliği'nden ticarî, adlî ve askerî tavizler koparmaktı. Görüldüğü gibi, bu tavizler, zayıf bir hükümdar olan Hızır Beyden kolayca koparılmıştır. Bu taviz de, beyliğin denizlerdeki faaliyetlerini tamamen durdurmuş, bağımsızlığını büyük ölçüde zedelemiş ve onu âdeta bir sömürge ülkesi haline getirmiştir.

Müttefik güçler ile yapılan antlaşmadan sonra Aydınoğulları Beyliği derin bir sessizliğin içine gömülmüştür. Tarihler, özellikle Hızır Bey döneminde tamamen susmuştur. Bunun sebebi, Hızır Beyin önemli bir faaliyette bulunmamış olmasıdır. Gerçekten de Hızır Bey, imzaladığı antlaşmadan sonra Selçuk'a (Ayasuluğ) çekilerek, her türlü siyasî ve askerî faaliyetten uzak, sâkin bir şekilde ömrünü tamamlamıştır. Bu arada o, Cenevizlilerle yeni bir antlaşma imzalayarak, 1348 antlaşmasındaki imtiyazları aynen onlara da tanımıştır [1351]²⁰. Zira Cenevizliler, Haçlı Devletleri arasındaki rekabet yüzünden 1348 yılında yapılan antlaşmanın dışında tutulmuştu.

Hızır Beyden sonra beyliğin başına küçük kardeşi İsa Bey geçti. İsa Bey zamanında da beyliğin durumunda bir değişiklik olmadı. Hızır Bey zamanındaki durgunluk ve hareketsizlik onun zamanında da devam etti.

Anadolu'daki bazı beyler gibi İsa Bey de, Osmanlı Devleti ile dostluk kurdu. Bu dostluğun icabı olarak Osmanlı şehzadelerinin sünnet ve düğün törenlerine hediyelerle birlikte heyetler gönderdi. İsa Bey bununla da kalmadı; Sultan I. Murad'ın Kosova Savaşına yardımcı kuvvet olarak bir birlik göndermek suretiyle Osmanlılarla dostluğunu sürdürdü. Fakat bu dostluk ve iyi ilişkiler, Sultan I. Murad'ın Kosova Savaşında şehit düşmesi ve yerine Yıldırım Bayezid'in geçmesiyle birden bozuldu. Zira Karamanoğulları'nın teşvikiyle Anadolu'da Osmanlılara karşı bir muhalefet cephesi oluşmuştu. Bu muhalefet cephesinin içinde İsa Bey de bulunuyordu. Bu durum üzerine Yıldırım Bayezid dikkatlerini Anadolu'ya çevirdi. Lakabına uygun bir süratle ilerleyen Bayezid, Saruhanoğulları Beyliği'ne son verdikten sonra İsa Beyin üzerine yürüdü. İsa Bey, Yıldırım Bayezid'e karşı koyma cesareti gösteremedi; kendisini ziyaret edip, adına hutbe okutacağını ve para kestireceğini söyleyerek, Osmanlılara bağlılığını bildirdi. Yıldırım Bayezid, İsa Beyi affetti. Fakat Tire dışında Beyliğin bütün topraklarını Osmanlı Devleti'ne kattı (1390).

Yıldırım Bayezid'in iradesine boyun eğmek suretiyle beyliğini kurtarmış olan İsa Bey, bundan sonra beyliğin merkezi Selçuk (Ayasuluğ)'tan ayrılarak, Tire'ye çekildi. Burada kendisini her türlü askerî ve siyasî faaliyetlerin dışında tutarak, sâkin ve huzurlu bir hayat yaşadı²¹.

İsa Bey bilgin bir zat idi. Osmanlı himayesi altına girdikten sonra kendisini tamamen ilmî ve kültürel faaliyetlere vermiştir. Ayrıca o, ilim ve kültür sever bir hükümdar olarak, inancına, mezhebine ve soyuna bakmaksızın devrin bütün bilgilerini sarayında toplamış ve onları himaye etmiştir. Daha da önemlisi, onlara ilmî eserler yazdırmış ve Türkçeye tercümeler yaptırmıştır.

Aydınoğulları Beyliği'nin Sonu

İsa Beyin ne zaman öldüğü bilinmemektedir. Timur, Ankara Savaşından sonra Aydınoğulları ülkesini İsa Beyin oğullarından Musa ve Umur (II.) Beylere verdi (1402). Musa Bey bir yıl sonra öldü. Beylik tek başına Umur Beye kaldı. Fakat bu defa Umur Beyin karşısına İbrahim Bahadır Beyin oğullarından son derece mücadeleci ve cesur bir şahıs olan Cüneyd Bey çıktı. İzmir'i kendisine merkez edinen Cüneyd Bey, beyliğe tamamen sahip olabilmek gayesi ile Selçuk (Ayasuluğ)'ta bulunan Umur Beyin üzerine yürüdü. Cüneyd Bey'e karşı koyamayan Umur Bey, kaçarak Menteşeoğulları'ndan İlyas Beye sığındı. Umur Bey, yeni bir mücadeleye için İlyas Beyden askerî destek sağlarken, Cüneyd Bey de Osmanlılardan para yardımı aldı. Umur Bey, İlyas Beyden aldığı askerî destek ile Selçuk'u kurtardı ise de, aradan çok geçmeden burada Cüneyd Bey tarafından kuşatıldı. Bu defa iki taraf da birbirini üzerinde üstünlük sağlayamadı. Sonunda iki bey, aralarında anlaşmaya karar verdiler. Cüneyd Bey, anlaşma gereğince Umur Beyin hükümdarlığını tanıdı ve onun kızı ile evlendi. Böylece, iki hanedan üyesi arasındaki anlaşmazlık sona erdi. Fakat barış dönemi çok uzun sürmedi. Çok muhteris bir şahıs olan Cüneyd Bey, kayınpederi Umur Beyi zehirleyip bertaraf ederek, tek başına beyliğe sahip oldu (1405).

²² Aşıkpaşaoğlu Tarihi, 1970: 114 vd.

²³ Heyd, 1975: 608.

Beyliğin kaderinin Osmanlılara bağlı olduğunu bilen Cüneyd Bey, Osmanlı tahtı için mücadele halinde olan Yıldırım Bayezid'in oğullarından Emir Süleyman'a yanaştı ve onun himayesine girdi. Fakat Cüneyd Bey, Emir Süleyman'dan beklediği destek ve himayeyi göremedi. Üstelik, bu Osmanlı şehzadesi tarafından ülkesi elinden alındı. Kendisi de kontrol altında tutulmak gayesiyle Rumeli'deki Ohri Sancak Beyliği'ne tayin edildi.

Bu durumu içine sindiremeyen Cüneyd Bey, Emir Süleyman ile kardeşi Musa Çelebi arasındaki mücadeleden yararlanarak, Ohri'den kaçtı ve gelip ülkesine tekrar sahip oldu. Cüneyd Beyin karşısına bu defa Bayezid'in diğer oğlu Mehmed Çelebi çıktı. Kardeşlerini birer birer bertaraf ederek Osmanlı ülkesine sahip olan Mehmed Çelebi, babasının daha önce ilhak etmiş olduğu Aydınoğulları Beyliği üzerine yürüdü; Cüneyd Beyi İzmir'de kuşatarak teslim aldı. Mehmed Çelebi, Aydınoğulları Beyliği topraklarını ilhak etti. Cüneyd Beyi de Niğebolu sancak beyliğine tayin etti. Böylece, Cüneyd Bey ikinci defa ülkesini kaybetmiş oldu (1413).

Mücadeleden vazgeçmeyen ve yılmayan Cüneyd Bey, Niğebolu Sancak Beyliğini terk ederek, Mehmed Çelebi karşısında Osmanlı tahtı için mücadeleye geçen Mustafa Çelebi'nin hareketine katıldı. Fakat her iki bey de, Mehmed Çelebi karşısında başarısızlığa uğrayarak, Bizans İmparatorluğuna sığınmak zorunda kaldılar. Bu meselenin peşini bırakmayan Mehmed Çelebi, Bizans İmparatoruna her yıl 300 bin akçe ödeyerek, bütün saltanatı boyunca Mustafa Çelebi ve Cüneyd Beyin Bizans'ta tutuklu kalmasını sağladı.

Bizans İmparatoru, Mehmed Çelebi'nin ölümünden sonra Mustafa Çelebi ve Cüneyd Beyi serbest bıraktı. Tutukluluktan kurtulan Mustafa Çelebi ve Cüneyd Bey, Rumeli'den topladıkları kuvvetlerle Bursa'daki Sultan II. Murad üzerine yürüdüler. II. Murad, Cüneyd Beye gönderdiği gizli bir haberle ittifaktan ayrılmasına karşılık Aydınoğulları topraklarını kendisine bırakacağını bildirdi. Bu teklifi amacına uygun bulan Cüneyd Bey, Mustafa Çelebi'nin ittifakından ayrılarak, gelip üçüncü defa ülkesine sahip oldu.

Fakat Sultan II. Murad, Cüneyd Beyin ülkesinde serbestçe hüküm sürmesine izin vermedi; onun Osmanlı Devleti'nin yüksek hâkimiyetini kabul etmesini ve bağlılık göstermesini istedi. Cüneyd Bey, Osmanlı Devleti'nin tamamen hükmü altına girmeye yanaşmadı. Bu yüzden II. Murad, Cüneyd Beyin üzerine Osmanlı ordusunu gönderdi. Osmanlı ordusu ile baş edemeyeceğini anlayan Cüneyd Bey, hayatına dokunulmamak şartıyla teslim oldu. Fakat Osmanlı komutanları sözlerinde durmayarak, onu öldürdüler²². Böylece, Aydınoğulları Beyliği'nin siyasî varlığı tamamen sona erdi.

Medenî ve Kültürel Faaliyetler

Denizcilik

Aydınoğulları Beyliği, Mehmed Bey ve oğlu Umur Bey zamanında en parlak dönemini yaşamıştır. Bu dönem karakterize eden en önemli özellik, Umur Beyin denizcilik faaliyetlerinde gösterdiği üstün başarılarıdır. Umur Bey, denizcilik faaliyetlerinde elde ettiği başarıları, hiç şüphesiz, babasının kurup emrine verdiği donanmaya borçludur. Fakat Umur Bey, babasının donanması ile yetinmemiştir; bu donanmayı kısa sürede geliştirerek, onu Adalar Denizi'nin rakipsiz ve çekinecek bir kuvveti haline getirmiştir. Bir ara bu donanmanın gemi sayısı 300 kadırgaya kadar ulaşmış bulunuyordu.

Aydınoğulları, denizcilik faaliyetlerinin askerî alanında gösterdikleri başarıyı ticarî alana taşıyamamışlardır. Daha açık bir ifade ile söylememiz gerekirse, onlar, donanmanın yanında bir ticaret filosu kurmayı ihmal etmişlerdir. Burada hemen belirtelim ki, bu hataya diğer Türk devletleri de düşmüşlerdir. Halbuki ticaret filosu, donanmanın yan sanayisini ve alt yapısını oluşturmaktadır. Daha doğrusu, ticaret filosu, denizcilikte meslekî bilgi ve tecrübe bakımından donanmayı daima beslemekte ve denizcilik kültürünün yaşamasını sağlamaktadır. Aydınoğulları, bu avantajdan yoksun oldukları için, Haçlı güçleri tarafından donanmalarının yakılmasından sonra denizcilik kültürlerini de tamamen yitirmişlerdir.

Ticaret

Aydınoğulları, üzerinde yaşadıkları coğrafyanın kendilerine sağladığı imkânlardan yararlanmasını bilmişler; özellikle İzmir ve Selçuk limanları vasıtasıyla beyliğin ekonomisini dış dünyaya açarak, onunla bütünleştirmişlerdir. Zira her iki liman şehrinde de Batılı tüccarların depoları bulunuyordu. Menderes Nehri vasıtasıyla Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden gelen mamuller, bu depolarda toplanıyor ve buradan da gemiler vasıtasıyla Batı ve İslâm ülkelerine ihraç ediliyordu. İhraç edilen mamuller arasında "ipek, ipekli kumaşlar, buğday, safran, susam, bal, bal mumu, meşe mazısı, Şam üzümleri, Kütahya şapı, kırmızı maroken ve halı" baş sırayı alıyordu. Bu mamullere karşılık, aynı ülkelerden "kumaş, sabun, kalay ve kurşun" gibi mamuller ithal edilmekteydi²³.

Aydinoğulları, dış ticarete kendi paralarının yanısıra yabancı paralar da kullanmışlardır. Meselâ, İtalyanların "gigliati" adıyla anılan gümüş paralarından Umur Bey de bastırmıştır. Bundan maksat, hiç şüphesiz, ticarî faaliyetlerde işlemleri kolaylaştırarak, dış ticareti geliştirmekti²⁴.

Aydinoğulları Beyliği, Mehmed ve Umur Bey zamanlarında hem askerî, hem malî bakımdan büyük bir devletin gücüne ulaşmış bulunuyordu. Fakat Haçlı güçlerinin İzmir'in sahil kısmını işgal etmeleriyle bu kuvvetli durum birden yıkılmıştır. Artık, devlet hazinesi için son derece verimli olan gazâ ve akın faaliyeti yapılamaz olmuştur. Öte yandan, Haçlı güçleriyle yapılan antlaşmanın da bedeli çok ağır olmuştur. Çünkübu antlaşma ile Aydınoğulları Beyliği gümrük vergilerinin yarısını Haçlı güçlerine bırakmışlardır. Bu durum Beyliğin hazinesi için hiç şüphesiz, büyük bir kayıp demektir. Özetle söylememiz gerekirse, Haçlı güçlerinin İzmir'in sahil kesimine yerleşmeleriyle Aydınoğulları Beyliği, hem ticarî, hem de stratejik bakımdan avantajlarını ve üstünlüğünü büyük ölçüde yitirmiştir.

İlim ve Edebiyat

Aydinoğulları Beyliğinde ilmî ve kültürel faaliyetler de çok canlı ve verimli olmuştur. Aydınoğulları'nda ilk ilmî ve kültürel faaliyetleri başlatan Beyliğin kurucusu Mehmed Beydir. Mehmed Bey, devrin ünlü bilgini İbn Melek'ten dersler alarak kendini yetiştirdiği gibi, bizzat kendisi de ilimle meşgul olmuştur. Özellikle, kurduğu medrese ile Beyliğin merkezi Birgi'yi Türk ilmin ve irfanın merkezi haline getirmiştir. İlim sever bir hükümdar olarak da, bütün kitaplarını bu medreseye bağışlamıştır.

Devrin bilginleri Mehmed Beyin sarayında büyük itibar görmüşlerdir. XIV. yüzyılın ilk yarısı içinde Aydınoğulları Beyliği sarayını ziyaret eden ünlü Seyyah İbn Batuta, burada Mehmed Beyin ilim adamlarına gösterdiği itibarı bizzat görmüştür²⁵.

Diğer Anadolu Beyleri gibi Aydınoğulları Beyleri de, şuurulu bir kültür politikası izlemişlerdir. Onlar, Türk dilinin ve kültürünün koruyucusu olarak Arapçadan ve Farsçadan birçok eser tercüme ettirmişlerdir. Meselâ, devrin bilginlerinden Sa'lebî, "Arâisü'l Meclis" adlı peygamberler tarihini; adı bilinmeyen bir yazar da "Tezkiretü'l-Evliyâ" adlı eseri Farsçadan Türkçeye tercüme ederek, Türk dilinin ve kültürünün gelişmesine önemli katkılarda bulunmuşlardır. Her iki eser de Mehmed Bey'e ithaf edilmiştir.

Aydinoğulları'nda, Mehmed Bey zamanında başlayan kültürel faaliyetler ve hamleler, halefleri Umur ve İsa Beyler zamanında da devam etmiştir. Meselâ, "Kelile ve Dimne" ve "Süheyl ü Nev-bahar" gibi İslâm dünyasında en çok okunan eserler ile İbn Baytar'ın "Câmiü Müfredâtü'l-Edviye ve'l-Ağdiye" adlı eseri, Umur Beyin emriyle Türkçeye tercüme edilmiştir.

Bilgin bir zat olan İsa Bey de, ilim adamlarını korumuş, onlara kitaplar yazdırmış ve tercümeler yaptırmıştır. Onun emri ve teşvikiyle yazılan eserlerin başında ünlü Tabip Hacı Paşanın, "Şifâü'l-Eskam ve Devâü'l-Alâm" adlı eseri gelmektedir. İsa Bey'e ithaf edilen bu eser, zamanımıza ulaşmış olup, vaktiyle çağdaşlarına ve sonraki kuşaklara öğretici ve pratik bir rehber olmuştur. Öte yandan ünlü halk hikâyesi "Hüsrev ü Şirin" in de Farsçadan Türkçeye tercümesi yapılarak, İsa Bey'e ithaf edilmiştir²⁶.

İmar Faaliyetleri

Aydinoğulları Beyleri; Birgi, Selçuk (Ayasulug), Tire ve İzmir gibi şehirlerde cami, medrese, imarethane, türbe, köprü ve çeşme türünden birçok mimarî eser meydana getirerek, ülkelerini imar etmişlerdir. Bunların pek azı zamanımıza ulaşabilmiştir; ihmalin, zamanın, iklimin, depremlerin etkisiyle çoğu yerle bir olmuştur.

Aydinoğulları'ndan günümüze ulaşabilen mimarî eserlerin başında beyliğin kurucusu Mehmed Beyin Birgi'de yaptırmış olduğu (1312) Ulu Cami gelmektedir. Bu cami "bazilikal" plânlı olup, beş sahından oluşmaktadır. Mihrap çinileri, minberi, kapı ve pencere kanatlarındaki ağaç işçiliği ile büyük bir sanat değeri taşımaktadır. Minaresi ise, çinili olup, ince ve renkli tuğlalardan yapılmıştır. Caminin çatısı ve minarenin külahı ise, kursundan bir malzeme ile kaplanmıştır²⁷.

Ulu Caminin bitişiğinde Mehmed Beyin medresesi ve türbesi de bulunmaktaydı. Bunlardan türbe günümüze kadar gelmiştir; medrese ise yıkılmıştır. Günümüze ulaşan kitâbelerinden anlaşıldığına göre, Aydınoğulları'nın "İbn Melek Medresesi" ve "Alihan Medresesi" gibi daha başka medreseleri vardı²⁸.

Aydinoğulları'ndan, çok yıpranmış bir vaziyette günümüze gelebilen bir diğer önemli mimarî eser de, İsa Beyin Selçuk'ta inşa ettirmiş olduğu (1374) kendi adıyla anılan camidir. İsa Bey Cami, "transept" tipte bir mimarî eser olup, iki kubbeli ve çift sahnıdır. Caminin duvarları kesme taşlardan yapılmıştır. Sütunlar, eski medeniyetlerden kalma yapılardan alınarak kullanılmıştır²⁹. Caminin bütün ihtişamı cephede kendisini göstermektedir. Giriş kapısının yer aldığı kısım, âdeta bir dantel gibi işlenmiştir.

²⁴ Akın, 1968: 50, 52, 121; Heyd, 1975: 609.

²⁵ İbn Battuta Seyahatnamesi, 2004: I, 421; Seçmeler, 1971: 32.

²⁶ Akın, 1968: XIV, vd.

²⁷ Akın, 1968: 104; Öney, 1989: 12, 37.

²⁸ Akın, 1968: 111 vd., 114

²⁹ Öney, 1989: 12 vd.